

The Role of the Moral Characteristics of the Messenger of God (Pbuh) in the Absorption to Islam During the Prophet's Era

Mohammad Dehghani,¹ Bahadur Shahriari ²

Article info	Abstract
<p>DOI: 10.30470/ ER.2024.2016302.1272</p> <p>Original Article</p> <p>Submission History: Received: 21/03/2024 Revised: 30/04/2024 Accepted: 16/08/2024 Published: 29/10/2024</p> <p>Authors' Contribution: Mohammad Dehghani: Study concept and design, collecting data, initial and final writing of the article, make corrections to the article, reading and confirming the last version of manuscript, make corrections to the article. Bahadur Shahriari: Participation in data collection, reading and confirming the last version of manuscript, make corrections to the article.</p> <p>Conflict of Interests: The authors declare no conflict of interest.</p> <p>Funding/Support: This research has not received any financial support from funding organizations.</p>	<p>The Holy Prophet (PBUH) is a role model for all people, at all times and in all fields. One of the important aspects of the Prophet's life is the moral character of the Messenger of God (PBUH). Hazrat Muhammad (PBUH) had a pro-goodness and anti-evilness personality, and this was reflected in his life and actions. This article seeks to examine the role of the moral characteristics of the Prophet (PBUH) in the spread of Islam during the era of the Prophethood, which can be used as a model in all eras. The findings of the article indicate that the high moral character of the Prophet (PBUH) is one of the main fundamental factors in absorption to Islam. The status and moral position of the Prophet (PBUH) was a precious support that gave him a lot of power, as manifested in the extent of his influence on people. This impact was so great that it came to be known as the second miracle of the Prophet; it appeared among the converts to Islam in two ways: wholesale conversions to Islam and enduring the most severe difficulties and hardships imposed on the new Muslim converts.</p> <p>Keywords: Messenger of God, (pbuh), Prophetic Life, Ethics, Hazrat Khadijah, Abū Talib.</p>

1. **Corresponding author**, Assistant professor, Department of Theology, Shahid Mahllati Higher Education Institution, Qom, Iran. mdehqan23@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of Education, Imam Hossein University, Tehran, Iran, b.shahriari1986@yahoo.com.

Introduction

Throughout history, different religions, shari'ahs, ideologies and schools of divine or material origin emerged, each of them having a different fate according to the cultural situation and social conditions, the teachings of the new religion and the moral characteristics that it brought with it; some of them were developed in a temporary and intermittent way, and others were widely developed, and still others did not get the opportunity to thrive at all.

Islam appeared as the last divine law in the Arabian Peninsula. Hazrat Muhammad (pbuh) had a mission to promote, propagate and explain the new religion. The religion of Islam from the beginning of its appearance and during the lifetime of the Messenger of God (PBUH), including the period of his mission in Makkah and Hijrah in Madinah, in spite of numerous social and human difficulties and bottlenecks, made a lot of progress and always with intensity and weakness, but it had an amazing growth and development process.

This was despite the fact that in most parts of the peninsula, the dry and decadent Jahili culture prevailed; its inhabitants had lived and got used to it for many decades and centuries with Jahili ethics and primitive thoughts; their intellectual and behavioral frameworks were based on this pattern; and they were blindly prejudiced against the beliefs and customs of their predecessors. Also, there was a closed social system that made it difficult to make any changes. The smallest change or behavior contrary to the customs of Jahili was reprehensible and met with resistance and harsh reaction.

In this regard, the question arises as to what factors contributed to the growth and expansion of the new Madad religion. Undoubtedly, the good character and health of the messenger of the new religion had a great impact on the advancement of the mission of Prophet Muhammad (PBUH).

Most of the existing writings are mainly about the qualities and morals of the Prophet (PBUH) at the individual and social levels. The main question addressed by this study is as follows: What role did the moral characteristics of the Prophet (PBUH) play in the acceptance and expansion of Islam in the Meccan era?

Morals of the Messenger of God (PBUH)

Undoubtedly, one of the outstanding characteristics of the beloved Prophet of Islam (PBUH) was his high morals, a topic that is clearly attested in the most important and reliable Islamic source, the Holy Quran. According to what is stated in the Quran, one of the main influencing factors in the people's tendency towards the Prophet (PBUH) was "good manners". It is stated in Surah Al-Imran: "O Prophet, you became gentle with them out of the love and mercy of God, and if you were rude and hard-hearted, they would have dispersed from around you."

The effect of moral foundations and components in connection with the personality of the

Prophet (PBUH) in the spread of Islam was so important that prophetic ethics is referred to as "the second miracle" (Beheshti, 2007, p. 157). Being good and acquiring moral virtues will make a person superior to others in terms of temperament and soul, and acquiring these virtues is necessary to achieve happiness.

The Character and Moral Background of Prophet Muhammad (PBUH) before His Mission

According to numerous and proven historical narrations, the most important characteristic of Hazrat Muhammad (PBUH) before the beginning of the era of the Prophethood was his moral excellence, to the extent that he was famous for it. Prophet Muhammad (PBUH) had high acceptance and credibility among the people of Makkah due to his actions, good behavior, truthfulness in speech and deeds. Almost all the people and residents of Makkah acknowledged the purity of the Prophet's soul and actions. The study of his life course from childhood and youth to the years leading to the mission will clarify this issue.

Because of his trustworthiness and honesty as well as his high intelligence, Prophet Muhammad (PBUH) gained the attention of Meccan merchants and they asked him to engage in business with their funds (Georgiou, 2014, pp. 33, 37-38).

The second case, which shows the health of the Prophet's (PBUH) personality, is related to the story of his marriage with Khadijah. It is said that after the first business trip of the Prophet (PBUH) with Khadija's caravan, her attention was drawn to the Prophet (PBUH) and she decided to marry the Prophet (PBUH). Thus, she discussed this matter with her father Khowayld. Another example was the installation of the Black Stone, which shows another aspect of "honesty, trustworthiness, and reputation of His Holiness." In his youth, the Prophet (PBUH) took part in the Hilf al-Fudul or the Young Men's Pledge. A treaty based on the support of the "oppressed" (Yacoubi, 1371, p. 373). A number of young people from the tribes of Makkah came together and made a covenant with God that they would help the oppressed and stand in solidarity with the oppressed and not allow anyone to be oppressed in Mecca.

The Effect of The Moral Character of The Messenger of God (Pbuh) On Absorption to Islam at The Beginning of The Prophet's Period

First, the closest person to the Prophet (PBUH) was his wife Khadijah, who was so fascinated by the morals of the Prophet (PBUH) because of her trust in the Prophet (PBUH) that she was the first person to believe in Islam. After hearing the message and invitation of the Prophet (PBUH), she immediately confirmed the truth of his mission without hesitation.

Abū Talib, the uncle of the Prophet (PBUH), was another example of people close to the Prophet who fully supported and defended him, despite the fact that he was the elder of Quraysh and the elderly of the people, and he was also the guardian of the Prophet (PBUH) for a while. Prophet

Muhammad (PBUH) did it. He had inviolable trust in the Prophet (PBUH) and had great respect for him as long as he was alive (Armstrong, 1383, p. 134).

The Effect of The Moral Characteristics of The Messenger of God (Pbuh) On Accepting Islam and Resisting the Opposition

The role of the moral characteristics of the Prophet (PBUH) in the next stage of invitation was also a determinant factor in the gradual adherence of other people to him. Undoubtedly, one of the main factors is related to the moral and personal background of Prophet Muhammad (PBUH). The trust in the Prophet and the assurance that he does not intend to be adventurous and deceiving the public played an important role in accepting the religion of Islam.

It was not easy to change the ritual and stand up against the rituals and social-tribal construction of the age of ignorance in that dry and immoral society. This change came true at the price of rejection, imposition of all kinds of restrictions, deprivations and finally loss of life and property. The Holy Prophet's companions resisted in very painful and exhausting conditions, lovingly being at the service of Muhammad (PBUH) and his mission.

Polytheists' Acknowledge of the Moral Virtues of the Prophet (PBUH)

The moral character of the Prophet (PBUH) was an issue that the polytheists and the sworn enemies of the Prophet could not hide, and they acknowledged it secretly and openly and in their private circles. The Prophet (PBUH) was never accused by polytheists of untruthfulness and bad moral background during his mission. On the contrary, some polytheist elders believed in his truthfulness.

Conclusion

A great and pleasant personality is a valuable asset that has a tremendous impact on the direction of human and social relations. Undoubtedly, the Islamic prophet Muhammad (PBUH) had such a moral character that even his first opponents and advanced non-Muslim researchers acknowledged his moral excellence. Throughout the life of the Prophet (PBUH), from the time before the Prophet's mission to the age of Da'wa and Hijrah, his good nature is visible across all stages in the personal and social spheres. All the people who were in contact with the Prophet (PBUH), from the closest people to the people who met him for the first time, were fascinated by the mannerisms and morals of the Prophet (PBUH). The totality of the noble and moderate moral qualities of the Prophet gave him power and influence and made Muhammad (PBUH) a loving, attractive, trustworthy and respectable person even for his opponents.

The moral characteristics of the Prophet (PBUH) played a significant role in the acceptance of Islam and absorption towards it. Considering that the Jahili society was devoid of true moral values and moralities as the missing link of that age, the pure morality of the Messenger of God (PBUH)

caused many people to be on the path of Islam by trusting him. One of the main reasons for neo-Muslims to turn to Islam is faith and trust in the honesty and purity of a person who claimed to be a prophet. This issue showed its effect on full obedience to the Prophet (PBUH), special support for him and forbearance of all kinds of hardships and difficulties.

Many historical events show that the influence of the moral characteristics of the Prophet (PBUH) in the spread of Islam is very remarkable, and in all eras, it is possible to take steps in the direction of the spread of Islam by taking advantage of good people. Muslims should always try to keep the great people of the Prophet at the top of their list, so that by spreading these virtues, the ground for attracting others to Islam is provided.

References

- Holy Quran* (1418 AH). Translated by: Mohammad Mehdi Foladvand, Tehran: Dar al-Qur'an al-Karim, 4th edition [In Arabic].
- Armstrong, Karen. (1383SH). *Muhammad: zandegy Nameh Peyambar Islam (PBUH)*, translated by: Kianoush Hashmati, Tehran: Hikmat: [In Persian]
- Ayeenvand, Sadeq. (1383 SH). *Tarikh Islam*, majmue nevisandegan, Qom: Ma'arif Publishing. [In Persian].
- Ayati, Mohammad Ibrahim. (1378 SH). *Tarykh peyambar Islam (PBUH)*, researcher and corrector Ali Mir Sharifi, Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Ibn Athir, Jazri. (n.d.). *Kamel*, translated by Abbas Khalili, Abolqasem Halat, Tehran, Ilmi.
- Ibn Ishaq Hamwi, Muhammad. (1363 SH). *Anis al-Momenin*, Tehran: bonyad basat. [In Persian]
- Ibn Bakkar, Zubair. (1386 SH). *al-Akhhbar al-Mufqiyat*, researcher and proofreader: Asghar Qaidan, Tehran: International Publishing Company. [In Persian]
- Ibn Omar, Muhammad bin Abdullah. (1382 SH). *kehlaseh syrat resol ollab (pbuh)*, Tehran: scientific and cultural. [In Persian]
- Ibn Kathir Damascus, Ismail bin Omar (1407 AH). *al-Badaiya and al-Nabaye*, Beyrüt: Dar al-Fekr [In Arabic].
- Atrak, Hossein. (2019). The Combination of Philosophical and Religious Ethics in Raghib Isfahani's Al-Dhari'a, *Ethical Reflections*. 1(1); 103-133.
- Astarabadi, Ahmad bin Tajuddin. (1374 SH). *Asar ahmady tarykh zandegany peyambar Islam (PBUH)*, Tehran: Written Heritage. [In Persian]
- Amini, Abdul Hossein. (n.d.). *al-Ghadir*, collective translation of the authors, Tehran: bonyad basat
- Balami, Abu Ali. (1373 SH). *Tarykh nameh tabary*, Mohammad Roshan Research, Tehran: Soroush and Alborz. [In Persian]
- Bin Taus, Seyyed Ali Bin Musa Bin Jafar (1374 SH). *Taraif*, translated by: Daoud Elhami, Qom: Navid Islam. [In Persian]
- Beheshti, Ahmed. (2007). *Akhhlagh Mojezeh dom Nabavi*, Faramarz Qaramelki Ahad, akhhlagh harfehi dar tamdan iran ve islam, Tehran: pajooshkodeh motaleat fareangi va ejtemaei ba hamkari daneshkede elahiat daneshgah tehran
- Beihaqi, Abu Bakr. (1361 SH). *Dalai al-Nabwa*, translated by: Mahmüd Mahdavi Damghani, Tehran: Scientific and Cultural, first edition. [In Persian]
- Jafarian, Rasool. (2013). *Syreh resol kboda (Tarykh syasy Islam)*, Qom: delil ma
- Hakimi, Mohammad Reza and others. (1380 SH). *al Hayah*, translated by: Ahmad Aram, Tehran: Islamic Culture Publishing House. [In Persian]
- Hamiri, Ibn Hisham. (1375 SH). *Sirah al-Nabwah: Life of Muhammad*, translated by: Seyyed Hashim Rasouli Mahalati, Qom: Kitabchi. [In Persian]
- Delshad Tehrani, Mustafa. (1385 SH). *Seerah Nabavi*, third book, Tehran: Darya. [In Persian]
- Dehghani, Maryam; Mehrizi, Mehdi; Mohseni, Tahereh. (1402 SH). "Classification of Moral Virtues of the Holy Quran", *Ethical Reflections*, 4(3):106-128.
- Ravandi, Qutb. (1378 SH). *Jalvebehay ejaz masumyne*, translated by: Gholam Hassan Moharrami, Qom: Jamia Modaresin. [In Persian]
- Zaryab Khoei, Abbas. (1389 SH). *Sireh Resolollah az Aghaz ta Hejrat*, Tehran: Soroush. [In Persian]
- Zarinkoub, Abdul Hossein. (2007). *Bamdad Islam*, Tehran: Amirkabir.

- Zamakhshari, Muhammad bin Muhammad bin Ahmad. (1407 AH), *Tafsir al-Kashaf*, Lebanon: Dar al-Kitab al-Arabi [In Arabic].
- Sobhani, Jafar. (1385 SH). *Forough Abadiyyat*, tajzyyeh ve tahlyle kamely az zandegy peyambar akram (PBUH), Qom: Bostan Kitab. [In Persian]
- Shabrawi, Jamal al-Din. (1423 AH). *al-Ithaf Behab al-Asbraf*, Qom: Dar al-Kitab [In Arabic].
- Shahidi, Seyyed Jafar. (1378 SH). *Tarjomeh ve sharhe Nahj al-Balagha*, Tehran: elmi ve fareangi. [In Persian]
- Sheikh Mofid. (1380 SH). *Ersbad (translation)*, translated by: Mohammad Bagher Saedi Khorasani, Tehran: Islamia. [In Persian]
- Tabarsi, Fazl bin Hasan. (1390 AH). *Zendegami chebardab masum (AS)*, translated by: Azizullah Atardi, Tehran: Islamia [In Arabic].
- Tabari, Ibn Ali Imad al-Din Hasan. (1386 SH). *Akbbar va ahadith ve hekayat dar fazle Abl al-Bayt (pbuh)*, translated by: Abdul Malik bin Ishaq Vaez Qomi, Tehran: Mashaar. [In Persian]
- Tabari, Muhammad bin Jarir. (1375 SH). *Tarikh Tabari*, translated by: Abolqasem Payandeh, Tehran: Asatir. [In Persian]
- Tabari, Muhammad bin Jarir. (1387AH). *Tarikh al'umam walmuluka*, edited by Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim, Beyrüt, Dar al-Turath [In Arabic].
- Ameli, Seyyed Jafar Murtaḍā. (1384 SH). *Syrat javadaneh*, translated by: Mohammad Sepehri, Tehran: pazhoshgah fareang ve andysheh Islamy. [In Persian]
- Ameli, Seyyed Mohsen Amin. (1376 SH). *Sireh Masooman*, translated by: Ali Hojjati Kermani, Tehran: Soroush. [In Persian]
- Ameli, Seyyed Mohsen Amin (1403 AH). *Ayan al-Shia*, Beyrüt: Dar al-Taarif. [In Arabic].
- Asghalani, Ibn Hajar. (1415 AH). *al-Isabete Fey tamyyez alshabeeh*, Beyrüt, Dar al-Kitab al-Elamiya [In Arabic].
- Fayaz, Ali Akbar. (1385 SH). *Tarikh Islam*, Tehran: daneshgah taharan. [In Persian].
- Qazi Abarqwah, Ishaq bin Mohammad (1377 SH). *Syrat resolollah*, Tehran: Ministry of Guidance, 3th edition. [In Persian].
- Georgiou Konstan, Virgil. (2014AH). *Mohammad pighambri keh az no bayad shenakht*, Tehran: Zarin.
- Mubarakfour, Safiur Rahman. (2012AH). *Badeh Nab dar sireh piambar khatam*, translated by: Mohammad Bahauddin Hosseini, Sanandaj: Kurdistan. [In Arabic].
- Masoudi Abulhasan Ali. (1365SH). *al-Tanbiyyah and al-Asbraf*, translated by: Abolqasem Payandeh, Tehran: elmi va farhangi, 2th. edition. [In Persian].
- Masoudi Abulhasan Ali. (1362SH), *Esbat al wesyyeh*, translated by: Mohammad Javad Najafi, Tehran: al-Islami, 2th edition. [In Persian].
- Masoudi Abulhasan Ali. (1374SH), *Moruj al-thabab and Maaden al-Jawbar*, translated by: Abolqasem Payandeh, Tehran: elmi va farhangi. [In Persian].
- Motahari, Murtaḍā. (1383SH). *Seyri dar Sireyeh Aemeh Athar (AS)*. Tehran-Qom: Sadra. [In Persian].
- Marouf al-Hasani, Hashem. (1412 AH). *Sire al-Mustafa*, translated by: Hamid Targhee Jah, Tehran: Hikmat. [In Arabic].
- Montazer al-Qaim, Ali Asghar. (1383SH). *Tarikh Islam ta sal 40 Hijri*, Īsfahān: daneshgah Īsfahān va samt. [In Persian].
- Nasr, Seyyed Hossein. (1384SH). *Armanha va Waqeyyathaye Islam*, translated by: Inshaalleh Rahmati, Tehran: Jam. [In Persian].

Waqidi, Ibn Saad (1374SH). *al-Tabaqat al kobra*, translated by: Mahmūd Mahdavi Damghani, Tehran: elmi ve fareangi. [In Persian].

Yaqoubi, Ahmad Ibn Wazah. (1371SH). *Tarikh Yaqoubi*, translated by: Mohammad Ebrahim Ayati, Tehran: elmi va farhangi. [In Persian].

Yousefi Gharavi, Mohammad Hadi. (1383SH). *Tarikh tabghighi Islam*, translated by: Hossein Ali Arabi, Qom: moaseseh amuzesh pajooshy Imam Khomeini [In Persian].

تأملات اخلاقی

دوره پنجم، شماره سوم (پیاپی ۱۹)، پاییز ۱۴۰۳، صفحات ۲۷-۵۲.

شاپا الکترونیکی: ۱۱۵۹-۲۷۱۷ / شاپا چاپی: ۴۸۱۰-۲۶۷۶

<https://jer.znu.ac.ir>

تأملات اخلاقی

نشریه علمی دانشگاه زنجان

نقش ویژگی‌های اخلاقی رسول خدا (ص) در گرایش به اسلام در دوران بعثت

محمد دهقانی^۱، بهادر شهریاری^۲

چکیده

اطلاعات مقاله

پیامبر اکرم (ص) برای همه انسان‌ها در همه زمان‌ها و در همه زمینه‌ها الگو و سرمشق است. یکی از ابعاد مهم زندگی پیامبر (ص) شخصیت اخلاقی رسول خدا (ص) است. حضرت محمد (ص) شخصیتی معروف‌گرا داشت که این مهم در سیره و عملکرد ایشان نمود عینی و عملی یافته بود. آنچه در این مقاله مدنظر است، بررسی نقش ویژگی‌های اخلاقی پیامبر (ص) در گسترش اسلام در عصر بعثت است که می‌تواند به عنوان یک الگو در همه دوران‌ها استفاده شود. یافته‌های مقاله حکایت از آن دارد که شخصیت اخلاقی والای پیامبر (ص) از اصلی‌ترین عوامل بنیادین در گرایش به اسلام است. جایگاه و موقعیت اخلاقی پیامبر (ص) پشتوانه گران‌بهایی بود که قدرت فراوانی به حضرت بخشید. این امر در میزان نفوذ و تأثیری که بر افراد داشت، تجلی یافت. تأثیر این امر به اندازه‌ای بود که از آن به «معجزه دوم» یاد می‌شود و در میان گروندگان به آیین اسلام در دو محور نمودار شده است: گرایش به اسلام و پذیرش آیین جدید و تحمل شدیدترین دشواری‌ها و سختی‌های طاقت‌فرسا که در این مسیر بر نومسلمانان تحمیل شد.

واژه‌های کلیدی: رسول‌الله (ص)، سیره نبوی، اخلاق، حضرت خدیجه، ابوطالب.

DOI:

10.30470/ER.2024.2016302.1272

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۲۸

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۱۱/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۱۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۸/۰۸

نقش نویسندگان

محمد دهقانی: ایده پرداز اصلی، مسئول مکاتبات با نشریه، جمع‌آوری داده‌ها، نگارش اولیه و نهایی مقاله، تحلیل و نقادی، خوانش و تأیید نهایی مقاله، انجام اصلاحات مقاله. بهادر شهریاری: مشارکت در جمع‌آوری داده‌ها، خوانش و تأیید نهایی مقاله، تحلیل و نقادی.

حمایت مالی و تعارض منافع

مقاله حامی مالی و تعارض منافع ندارد.

استخراج

این مقاله مستخرج از رساله دکتری یا پایان‌نامه کارشناسی ارشد نیست.

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی، مجتمع آموزش عالی شهید محلاتی، قم، ایران، mdehqan23@gmail.com

۲. استادیار گروه معارف دانشگاه امام حسین، تهران، ایران، b.shahriary1986@yahoo.com

مقدمه

در طول تاریخ، ادیان، شرایع، ایدئولوژی‌ها و مکاتب گوناگون با خاستگاه الهی یا مادی ظهور کردند که هرکدام از آنها با توجه به اوضاع فرهنگی و اقتضائات اجتماعی، آموزه‌ها و تعالیم آیین جدید و ویژگی‌های اخلاقی آورنده آن، سرنوشت متفاوتی یافتند؛ پاره‌ای به شکلی موقتی و مقطعی و برخی دیگر به شکل گسترده‌تری توسعه یافتند و شماری نیز فرصت و امکان رشد پیدا نکردند.

دین مبین اسلام به عنوان آخرین شریعت آسمانی در شبه‌جزیره عربستان ظهور کرد. حضرت محمد(ص) مأموریت یافت به ترویج، تبلیغ و تبیین آیین جدید بپردازد. دین اسلام از آغاز ظهور و در عصر حیات رسول‌الله(ص) - دوران بعثت در مکه و هجرت در مدینه - با وجود دشواری‌ها و تنگناهای متعدد اجتماعی و انسانی، پیشرفت زیادی کرد و همواره با شدت و ضعف، ولی روند رو به رشد و توسعه شگفت‌انگیزی داشت (زرین‌کوب، ۱۳۸۷، ص ۷). این در حالی بود که در بخش عمده‌ای از شبه‌جزیره، فرهنگ خشک و منحط جاهلی چیرگی داشت، ساکنان آن دهه‌ها و سده‌های پیاپی با اخلاق جاهلی و افکار بدوی زیسته و به آن خو گرفته بودند، چارچوب‌های فکری و رفتاری آنها بر این نمط قرار گرفته بود و کورکورانه بر عقاید و رسم پیشینیانشان بسیار تعصب می‌ورزیدند. همچنین نظام اجتماعی بسته‌ای جریان داشت که انجام هرگونه تغییر را دشوار می‌کرد. کوچک‌ترین تغییر یا رفتار مغایر با رسوم جاهلی، امری نکوهیده بود و با مقاومت و واکنش سخت روبه‌رو می‌شد.

افزون بر این پیامبر(ص) در ابتدای امر به لحاظ اقتصادی، سیاسی، انسانی و نظامی، امکانات و قدرت خاصی در اختیار نداشت تا به پشتوانه آنها بتواند امر دعوت و تبلیغ را پیش ببرد. در چنین اوضاعی بود که پیامبر(ص) موفق به پیشبرد دین اسلام شد، اعراب جاهلی به تدریج به آیین جدید درآمدند و نواحی مختلف شبه‌جزیره به اسلام گرایش یافتند. در پایان زندگی مبارک ایشان، بیشتر نواحی و ساکنان شبه‌جزیره به دین اسلام گرویدند و نظام اجتماعی جاهلی در مسیر برچیده شدن قرار گرفت.

در این راستا این پرسش مطرح می‌شود که چه عواملی به رشد و گسترش دین جدید یاری رساند. بی‌گمان خلق نیکو و سلامت شخصیت پیام‌آور آیین جدید تأثیر فراوانی در پیشبرد رسالت حضرت محمد(ص) داشت. این امر یکی از مهم‌ترین عواملی به شمار می‌رود که به مثابه پشتوانه‌ای قدرت‌آفرین و خصلتی سرمایه‌ساز، توان فراوانی به حضرت بخشید، اسباب پذیرش و پیشرفت آیین جدید را فراهم کرد و در پرتو آن، کمبود نیروی نظامی، نبود قدرت سیاسی، توان اقتصادی ناکافی و کمبودها و محدودیت‌های دیگر جبران شد. عوامل و زمینه‌های گوناگونی وجود داشت که اسباب گسترش اسلام را میسر کرد؛ طیفی از عوامل و بسترها، از اقتضائات اجتماعی و زمینه‌های تاریخی تا خلأهای اعتقادی، ظرفیت‌های عمیق معنوی اسلام، محتوای فطرت‌پذیر و جاذبه‌های معرفتی آن را شامل می‌شود. تاکنون در کتاب‌ها و مقالات علمی بسیاری درباره اخلاق، سیره و شخصیت اخلاقی پیامبر(ص) مباحثی مطرح شده است. آنچه در این مقاله به آن پرداخته شده، تأثیر ویژگی‌های اخلاقی شخصیت پیامبر(ص) بر افراد است که در نحوه مواجهه با محمد(ص) به عنوان فرستاده خدا و آیینی که پیام‌آور آن بود، متجلی شد. بخش عمده نوشته‌های موجود درباره صفات و سیره اخلاقی پیامبر(ص) در سطوح فردی و اجتماعی است. سؤال اصلی در این پژوهش بر این مهم استوار است که ویژگی‌های اخلاقی پیامبر(ص) چه نقشی در پذیرش و گسترش آیین اسلام در دوران مکی داشته است؟

۱. اخلاق رسول الله (ص)

بی‌گمان یکی از ویژگی‌های برجسته نبی گرامی اسلام (ص) برخورداری از اخلاق والا و متعالی بود؛ موضوعی که در مهم‌ترین و معتبرترین منبع اسلامی یعنی قرآن کریم به روشنی بدان پرداخته شده است (دهقانی و همکاران، ۱۴۰۲، ص ۱۱۲). خداوند در قرآن، پیامبر (ص) را به سبب داشتن اخلاق نیکو می‌ستاید و او را برخوردار از خلقی عظیم معرفی می‌کند (قلم: ۴). در مواردی دیگر بیان شده به یقین پیامبری از جنس خودتان به سويتان آمد که به رنج و مشقت افتادنتان بر او دشوار است، اشتیاق شدیدی به [هدایت] شما دارد و با مؤمنان، رؤف و مهربان است (توبه: ۱۲۸). همچنین محمد (ص) رحمتی برای مردم و مؤمنان معرفی شده است.

در این باره پیامبر (ص) به صراحت اشاره دارد که «من برای تکامل اخلاق و محاسن آن مبعوث شده‌ام» (حکیمی، ۱۳۸۰، ج ۶، ص ۶۷۵). حضرت علی از نزدیک‌ترین افراد به پیامبر (ص) در عبارتی اشاره دارد که «من همانند سایه‌ای به دنبال آن حضرت حرکت می‌کردم - در سفر و حضر - او هر روز نکته تازه‌ای از اخلاق نیک را برای من برپا می‌داشت» (شهیدی، ۱۳۷۸، ص ۲۲۲).

بر اساس آنچه در قرآن آمده، یکی از عوامل اصلی تأثیرگذار در گرایش مردم به پیامبر (ص) «حسن اخلاق» بوده است. در قرآن کریم بیان شده: «ای پیامبر، پس به مهر و رحمتی از سوی خدا با آنان نرم‌خوی شوی و اگر درشت‌خوی و سخت‌دل بودی، از پیرامونت پراکنده می‌شدند» (آل عمران: ۱۵۹). در جامعه‌ای که در پایین‌ترین سطح ارزش‌های اخلاقی و انسانی قرار داشت و - به نوشته آرمسترانگ - «از لحاظ اخلاقی سخت مریض بود و فقط بوی خشونت، شهوت و قدرت‌پرستی می‌داد» (آرمسترانگ، ۱۳۸۳، صص ۶۵-۶۶ و ۱۰۶)، شخصیت اخلاق‌محور پیامبر (ص) پیروان و گروندگان به حضرت را چنان تحت تأثیر قرار داد که در پیروی کامل از ایشان نمود یافت؛ به دین و آیین جدید گراییدند و در این راه، سخت‌ترین شکنجه‌ها و فشارها را متحمل شدند.

در سراسر زندگی فردی و اجتماعی پیامبر (ص) - چه در دوره جاهلیت و چه پس از آن - اخلاق پیامبرانه و طیبانه و نه پادشاهانه و ملوکانه، همواره در رسول خدا (ص) استمرار داشت. فضایل اخلاقی تمامی ابعاد زندگانی پیامبر (ص) را پوشش می‌داد و به مقطعی مشخص یا گزینش رفتاری خاص منحصر نمی‌شد. آموزه‌های عقل‌پسند و تعالیم فطرت‌پذیر اسلام به همراه خلق عالی و اخلاق نیک رسول‌الله (ص) بود که قبایل جاهلی ساکن حجاز را که حیات آنها تاریخچه‌ای طولانی از خصومت و تعدی و تجاوز به یکدیگر بود، متحول کرد. همین ویژگی‌ها بود که باعث شد شایسته عنوان «اسوه حسنه» شود و الگویی نیکو برای مردم در هر عصر و نسلی معرفی شود. تأثیر مبانی و مؤلفه‌های اخلاقی در ارتباط با شخصیت پیامبر (ص) در امر گسترش اسلام به اندازه‌ای مهم بود که از اخلاق نبوی با عنوان «معجزه دوم» یاد می‌شود (بهشتی، ۱۳۸۷، ص ۱۵۷). اسوه حسنه بودن و کسب فضایل اخلاقی باعث برتری فرد از نظر خلقی و نفسی بر دیگران خواهد شد و کسب این فضایل برای دستیابی به سعادت، لازم و ضروری است (اترک، ۱۳۹۹، ص ۱۲۱). گرچه باید مدنظر داشت که راه کسب فضایل اخلاقی، اصلاح قوای نفس است که در قرآن کریم به آن اشاره شده است؛ «وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَىٰ لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا (اسرا: ۱۹)؛ و هر کس خواهان آخرت است و نهایت کوشش را برای آن بکند و مؤمن باشد، آنانند که تلاش آنها مورد حق‌شناسی واقع خواهد شد». مراد از سعی و تلاش برای رسیدن به سعادت اخروی همان کسب فضایل اخلاقی است (اترک، ۱۳۹۹، ص ۱۲۲). در همین راستا در این مقاله تلاش خواهد شد با عنایت به پیشینه فضایل

اخلاقی حضرت محمد (ص)، تأثیر آن در فرایند گرایش به اسلام و گسترش آن تا آغاز دوره بعثت ارزیابی شود.^۱

۱-۱. شخصیت و پیشینه اخلاقی حضرت محمد (ص) پیش از بعثت (دوران نوجوانی و جوانی)

بر اساس روایات متعدد و مبرهن تاریخی، مهم‌ترین ویژگی حضرت محمد (ص) پیش از آغاز عصر بعثت، برجستگی‌های اخلاقی ایشان بود؛ به اندازه‌ای که بدان اشتهار یافته بودند. حضرت محمد (ص) با توجه به عملکردش در میان اهالی مکه و به سبب حسن سلوک، صدق در گفتار و راستی در کردار از مقبولیت و اعتبار بالایی برخوردار بود؛ به طوری که تقریباً تمامی مردم و ساکنان مکه به پاک‌ی نفس و عمل حضرت اذعان داشتند. مطالعه سیر زندگی ایشان از دوران کودکی و خردسالی تا سال‌های منتهی به بعثت این موضوع را مشخص می‌کند.

لقب «محمد امین» یا «امین قریش» عنوان معروفی بود که در مکه به پیامبر (ص) تعلق گرفته و ناشی از رفتار نیک و سیره صحیح ایشان در دوران جوانی بود (یعقوبی، ۱۳۷۱، ص ۳۷۴). فضیلت اخلاقی امانت‌داری هفت بار در قرآن کریم (یوسف: ۵۴ / نسا: ۵۸ / آل عمران: ۷۵ / مؤمنون: ۸ / قصص: ۲۶ / معارج: ۳۵ / بقره: ۲۸۳) آمده است (دهقانی و همکاران، ۱۴۰۲، ص ۱۱۳) که پیامبر (ص) مظهر این صفت بود. تارسخ‌نگاران به صراحت به این موضوع اشاره دارند. ابن عمر آورده است: «سید - علیه السلام - معتمد و مؤتمن قوم بود» (ابن عمر، ۱۳۸۲، ص ۲۷). صاحب طبقات الکبری بیان داشته که پیامبر ۶ وقتی به ۲۵ سالگی رسید، به واسطه صفات پسندیده به «امین» معروف شد (واقعی، ۱۳۷۴، ص ۱۴۳).

ابن سعد در می‌گوید: «از بس که ویژگی‌های نیکو در پیامبر (ص) به کمال رسیده بود، در مکه، نامی جز «امین» نداشت» (همان، ص ۱۵۶). در کتاب سیرت رسول‌الله (ص) درباره دوره جوانی پیامبر (ص) آمده: «از بس که صدق و امانت از وی می‌دیدند، محمد را امین خواندندی» (قاضی ابرقوه، ۱۳۷۷، ص ۱۷۵). به گفته طبری، قریشیان پیغمبر خدا (ص) را پیش از آنکه وحی بر او نازل شود، «امین» نام داده بودند (طبری، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۸۴۱). ابن اسحاق اشاره دارد که به واسطه جمع شدن همه کارهای نیک در وجود پیامبر (ص) ایشان را «امین» لقب دادند (بیهقی، ۱۳۶۱، ص ۱۹۹).

پیامبر (ص) در دوران جاهلیت و در عنفوان جوانی، با وجود انواع آلودگی‌های اجتماعی و پلیدی‌های شهوانی - به تصریح متون تاریخی - به ناپاکی‌ها مبتلا نشد، هیچ‌گاه گرد بازی‌های جوانی و مجالس عیش و نوش و هوس‌های جاهلی نگشت و از آلودگی‌ها و پلیدی‌های آن زمان پرهیز می‌کرد (مسعودی، ۱۳۷۴، ص ۶۲۸)؛ همچنین از اخلاق‌های زشتی که مردان به آن مبتلا بودند، پاک بود (یوسفی غروی، ۱۳۸۳، ص ۲۵۴).

ابن عمر اشاره دارد که سید علیه‌السلام در پرده عصمت پرورده بود، نفس وی مطهر بود از عادات جاهلیت و مقدس بود از هوا و هوس. چنان‌که عادت کودکان بود، نبازی و چنان‌که طبع جوانان بود، نخندیدی (ابن عمر، ۱۳۸۲، ص ۲۶؛ قاضی ابرقوه، ۱۳۷۷، ص ۱۶۳).

۱. لازم به ذکر است فرایند پذیرش و گسترش اسلام تنها مربوط به این عامل نیست؛ بلکه اوضاع اجتماعی و مهم‌تر از آن غنای معرفتی، آموزه‌ها و تعالیم ناب، جذابیت‌های معنوی و ظرفیت‌های علمی و عملی دین اسلام از عوامل اصلی گرایش به آن بود. این مقاله صرفاً بر شخصیت اخلاقی پیامبر ﷺ تمرکز دارد.

مؤلف دلایل النبوة آورده که پیامبر (ص) مرتکب هیچ کاری از کارهای ناپسند دوره جاهلی نشد و تا هنگامی که به بلوغ رسید، به لحاظ رعایت اصول اخلاقی، آداب معاشرت، رعایت حقوق مردم و مخصوصاً حق همسایگی از همه برتر، خوش خوی، راست‌گوتر و امانت‌دارتر بود و از همه اخلاق نکوهیده و ناروا و به‌ویژه ناسزاگویی، پاك و به دور بود (بیهقی، ۱۳۶۱، ص ۱۹۹). منابع دیگر تاریخ اسلام و کتاب‌های سیره نیز به اخلاق نیکوی حضرت، دوری از پلیدی‌ها و رفتارهای زشت و ناپسند دوره جاهلیت، امانت‌داری و صداقت در عمل و گفتار تصریح دارند. امانت‌داری حضرت به حدی برجستگی داشت که در میان قریش و اهالی مکه زبانزد شده بود (حمیری، ۱۳۷۵، ص ۱۱۸/ قاضی ابرقوه، ۱۳۷۷، ص ۱۶۴-۱۶۵).

در ادامه برخی از موارد تاریخی-اخلاقی درباره شخصیت نبی اکرم (ص) ذکر می‌شود:

۱. حضرت محمد (ص) به دلیل امانت‌داری، درست‌کاری و هوش بالا مورد توجه بازرگانان مکه بود و از حضرت می‌خواستند تا با سرمایه‌های آنها به تجارت پردازد (گنورگیو، ۱۳۹۴، صص ۳۳ و ۳۷-۳۸). در این باره ذکر شده سفرهای تجاری پیامبر (ص) نیز با سود فراوان همراه بود؛ بدون آنکه اختلاف حسابی پیش آید (همان، ص ۳۳). همین امر ذهنیت مثبتی درباره پیامبر (ص) پدید آورده بود. خدیجه بنت خویلد که از زنان تجارت‌پیشه و ثروتمند در مکه بود، مردان امین و پاک‌دست را شناسایی و برای بازرگانی اجیر می‌کرد و سرمایه‌ای از مال خویش را برای تجارت در اختیارشان می‌گذاشت تا به تجارت پردازند (طبری، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۲۸۰). در روایات آمده: «راست‌گویی، امانت‌داری و خوش‌خلقی» رسول خدا (ص) که زبانزد همگان شده بود، به گوش خدیجه رسید (حمیری، ۱۳۷۵، ص ۱۲۰). او نیز به محمد (ص) اعتماد کرد (ابن‌عمر، ۱۳۸۲، ص ۲۷) و به ایشان پیشنهاد داد با سرمایه‌اش برای تجارت، رهسپار شام شود (آیتی، ۱۳۷۸، ص ۶۸-۶۹). در نهایت این سفر به بهترین شکل ممکن و با سود تجاری فراوان پایان یافت (ابن‌عمر، ۱۳۸۲، ص ۲۷/ واقدی، ۱۳۷۴، ص ۱۱۹).

۲. مورد دوم که سلامت شخصیت پیامبر خدا (ص) را نشان می‌دهد، به ماجرای ازدواج خدیجه و حضرت مربوط می‌شود. گفته شده پس از نخستین سفر تجاری پیامبر (ص) با کاروان خدیجه، توجه ایشان به حضرت بیشتر جلب شد و خواهان ازدواج با پیامبر (ص) شد و این موضوع را با پدرش خویلد در میان گذاشت. روایت مستقیم منابع، بهتر و صریح‌تر حق مطلب را ادا می‌کند: خویلد به دخترش خدیجه گفت: «هر چه به قریش اندر، توانگران اند تو را بخواستند و من اجابت نکردم، اکنون چگونه به مردی درویش راضی شوم». خدیجه گفت: «مردمان دانند که مرا به خواسته کس حاجت نیست و زن را باید که به همتا دهند و محمد را به قریش اندر، همتا نیست و به میان مردمان، پسندیده و امین است و به راستی و دیانت او کس نیست و کس او را به چیزی متهم نتواند کردن؛ چنان‌که جوانان را ... خویلد خاموش شد» (بلعمی، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۲۵-۲۶).

در روایاتی دیگر که درباره ازدواج خدیجه و پیامبر (ص) مطرح شده، به این موضوع تصریح می‌شود که خدیجه به حضرت بیان داشتند: «بسیار کس از بزرگان مکه مرا خواستند و من کس را اجابت نکردم؛ به تو گرایدم از بهر آنکه در تو امانت یافتیم» (همان، ص ۲۴). همچنین در روایت دیگری آمده که حضرت خدیجه به پیامبر (ص) پیام داده بود: «به خاطر خویشاوندی‌ات، بزرگواری‌ات در میان قوم و امانت‌داری و اخلاق نیک و راستگویی‌ات مایلم با تو ازدواج کنم» (حمیری، ۱۳۷۵، ص ۲۰۰-۲۰۱). طبری نیز در

روایت مشابهی آورده که خدیجه به پیامبر (ص) پیغام داد که به سبب شرف، امانت، نیک‌خویی و راست‌گویی به تو راغبم (طبری، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۸۳۲-۸۳۳). مجموع این موارد مؤید این نکته است که شخصیت سالم و صادق پیامبر (ص) بود که باعث شد امر ازدواج ایشان با خدیجه شکل بگیرد.

۳. مصداق دیگر در ماجرای نصب حجرالاسود خود را نشان داد که گوشه دیگری از «صداقت، امانت‌داری و اشتها» حضرت بدان مشخص می‌شود. در رابطه با این حادثه، دو نکته برجستگی دارد: نخست طبق آنچه معروف است، بر سر نصب حجرالاسود میان طوایف قریش، نزاع سختی درگرفت؛ به طوری که طوایف طشتی پر از خون آوردند، دست خود را در خون فرو بستند و عهد کردند که تا پای مرگ ایستادگی کنند. هرکدام از تیره‌های قریش مسلح شدند و آماده جنگ گردیدند (حمیری، ۱۳۷۵، ص ۱۲۶)، این موضوع به نزاع و چالشی تبدیل شد که به گفته رؤسای طوایف، تنها با خون حل می‌شد و نزدیک بود به فتنه‌ای بزرگ تبدیل شود (عاملی، ۱۳۷۶، ص ۱۹).

سرانجام با اتفاقاتی که رقم خورد، قرار بر حکمیت گذاشتند و عهد بستند هرکس وارد صحن کعبه شد، حکم بدهد. وقتی محمد (ص) وارد شد، «... همگی خوشحال و خرم شدند که شخص امینی وارد شد. بالاتفاق بیان داشتند که جاء الامین، هذا الامین، رضینا، هذا محمد (حمیری، ۱۳۷۵، ص ۱۲۷/ قاضی ابرقوه، ۱۳۷۷، ص ۱۷۵): این امین است، به حکم او تن می‌دهیم، محمد است و ما به حکم او راضی هستیم»؛ چراکه رفتارش درست، باوقار، راست‌گو و از پلیدی‌ها و آلودگی‌ها به دور است (مسعودی، ۱۳۷۴، ص ۶۲۸). پیامبر (ص) نیز آن حکم معروف و عادلانه را که مورد پذیرش همگان قرار گرفت، صادر کردند. در بازسازی کعبه، پنج سال پیش از بعثت پیامبر اسلام (ص)، هر قبیله خواستار نصب حجرالاسود بود. اختلاف شدت گرفت و سرانجام با پیشنهاد حضرت محمد (ص) سنگ را در پارچه‌ای گذاشتند و اطراف آن به رؤسای قریش سپرده شد و چون به مکان آن رسیدند، پیامبر (ص) سنگ را با دست خود برداشت و در جای مخصوص گذاشت (ابن کثیر، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۴۸۷).

نکته دوم که درخور توجه است، اینکه اتفاقی را که در ماجرای نصب حجرالاسود روی داد، می‌توان نخستین رخدادی دانست که در آن «تأثیر حسن سابقه و مشی اخلاقی محمد (ص) در پذیرش و پیروی مردم از رأی ایشان» تجلی یافت. زمانی که نظر خود را بیان فرمود، سران طوایف به استناد امانت‌داری، اعتبار اخلاقی حضرت و نگرش مثبتی که به ایشان داشتند، پیشنهاد حضرت را پذیرفتند.

۴. پیامبر (ص) در دوران جوانی در «حلف الفضول» یا پیمان جوانمردان شرکت جست؛ پیمانی که اساس آن بر حمایت از «مظلومان و ستم‌دیدگان» بود (یعقوبی، ۱۳۷۱، ص ۳۷۳). شماری از جوانان قبایل مکه گرد آمدند و با خدا عهد و پیمان بستند که یار ستم‌دیدگان باشند و در گرفتن حق مظلوم، هم‌داستان باشند و اجازه ندهند در مکه بر احدی ستم رود. رسول خدا (ص) می‌فرمود: من پیمان حلف الفضول را بر شتران سرخ موی ترجیح می‌دهم و اگر باز هم بدان فراخوانده می‌شدم، همان پاسخ را می‌گفتم (عاملی، ۱۳۷۶، ص ۱۷).

همان‌گونه که بیان شد، رسول خدا (ص) پیش از بعثت، جایگاه اخلاقی بالایی داشت و در میان مردم از مقبولیت و اعتبار خوبی برخوردار بود. همچنین نگرش مثبتی در ارتباط با شخصیت ایشان وجود داشته باشد؛ زیرا تمامی آنهایی که حضرت را می‌شناختند، به صدق گفتار و درستی کردار ایشان اذعان داشتند.

۱-۲. تأثیر شخصیت اخلاقی رسول الله (ص) در گرایش به اسلام در آغاز دوره بعثت

با آغاز دوران بعثت و مأموریت پیامبر (ص) در ابلاغ آیین اسلام، در گام نخست، یکی از مهم‌ترین عواملی که تأثیر مهمی در پذیرش و پیشبرد آیین جدید داشت، پیشینه و مشخصه فردی است که مأمور ابلاغ دین شده بود. طبیعتاً در چنین وضعی، نخستین چیزی که در اندیشه مردم برانگیخته می‌شد، نگرششان درباره سابقه و سیره فردی است که ادعای رسالت دارد و امر تبلیغ را بر عهده گرفته است. این امر اثر زیادی در نحوه برخورد با آیین جدید داشت.

در گام نخست، ویژگی‌های مشهور پیامبر (ص) (صدق، امانت‌داری و حسن عملکرد) عامل مهمی در جلب اطمینان مردم بود تا نزدیکان حضرت و شمار زیادی از مردم تصور و موضعی مثبت از ایشان داشته باشند و با اطمینان خاطر بدان بیندیشند (آرمسترانگ، ۱۳۸۳، ص ۱۰۰)؛ زیرا شخصی که مسئولیت عرضه آیین جدید را بر عهده داشت، بسیاری از گروه‌های مردمی باور داشتند که «معتمد، صادق و امین» است و مطمئن بودند که محمد امین (ص) قصد «فتنه‌گری، سودجویی، فریب‌کاری و جاه‌طلبی» ندارد. تأثیر و تجلی این امر در گرایش خالصانه به پیامبر (ص)، تحمل سختی و مشقت‌های گسترده و گسترش تدریجی اسلام نمایان شد.

نزدیک‌ترین فرد به پیامبر (ص) یعنی همسرش خدیجه به خاطر حسن اعتمادی که به حضرت داشت، چنان شیفته اخلاق پیامبر (ص) بود که نخستین فردی بود که به دین اسلام ایمان آورد. ایشان پس از شنیدن پیام و دعوت پیامبر (ص)، بی‌درنگ، بدون تعلل و تردید، حقانیت رسالت ایشان را تصدیق کرد.

در تمامی منابع قدیم و تحقیقات جدید به این موضوع تصریح شده زمانی که رسول‌الله (ص) مضطرب و متحیر از حرا بازگشت، خدیجه با دیدن حال و روز پیامبر (ص)، بی‌درنگ گفته‌هایش در امر رسالت را تصدیق کرد و به حضرت قوت قلب و امیدواری داد (حمیری، ۱۳۷۵، ص ۱۵۷). در روایات، این‌گونه آمده که خدیجه با قاطعیت به سابقه خوش‌خلقی، امانت‌داری و عملکرد اخلاق‌مدارانه حضرت اشاره داشته و اینکه مورد لطف و توجه خداوند قرار گرفته است: «تو مردی امین و راست‌گو، دادرس مظلومان و طرفدار حق و عدالت هستی؛ قلبی رئوف و خوبی‌پسنندیده داری؛ تو با خویشان نیکی می‌کنی. اگر به چنین جایگاهی رسیدی، جای شگفتی نیست» (ر.ک. حلبی، ۱۴۲۷، ص ۳۸۰-۳۹۱). در جایی دیگر آمده که گفته به خدایی که جان خدیجه در دست اوست، امید دارم که تو پیغمبر این امت باشی. خدای متعال تو را خوار نخواهد کرد... (بیهقی، ۱۳۶۱، ص ۲۵۸).

پیامبر (ص) در ادامه راه تبلیغ، در مکه با فشارهای گسترده مشرکان به لحاظ روحی و روانی، دوران بسیار سختی را گذراند. در مقطعی انواع آزار و اذیت روحی و جسمانی (یعقوبی، ۱۳۷۱، ص ۳۷۹-۳۸۲) و فشار سران مشرک به اندازه‌ای شدت گرفت که پیامبر (ص) وقتی از خانه بیرون آمد، بر هرکه بگذشت، از کوچک و بزرگ و آزاد و بنده، او را دشنام دادند و رنجاندند، به اندازه‌ای دل‌تنگ شد که به خانه رفت و «بخفت و گلیمی در سر کشید» (قاضی ابرقوه، ۱۳۷۷، ص ۲۶۱). در طول دوره بعثت، اقدامات زجرآور مشرکان به حدی بود که فرمودند هیچ پیامبری به اندازه من آزرده نشد (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۳۹، ص ۵۶). حمایت‌های همه‌جانبه خدیجه کار را برای پیامبر (ص) آسان کرده بود. او پیامبر (ص) را تسلی می‌داد، ناراحتی‌های حضرت را تسکین می‌بخشید و مقوم قلب مبارک پیامبر (ص) بود (مطهری، ۱۳۸۳، ص ۳۳۱).

افزون بر حمایت‌های معنوی از پیامبر (ص)، خدیجه اختیار تمامی اموالش را به حضرت سپرد و دستور داده بود همه دارایی‌اش به ایشان هدیه شود: «همه ثروت و سرمایه و تمام عمال و کارگزارانم و تمام آن چیزی که به نام من ثبت شده است، همه را به محمد بخشیدم. از این پس من و هرآنچه از آن من بود، ملك محمد است و به ایشان تعلق دارد. خدیجه با آن ثروت و مکت، خود را کنیز محمد می‌دانست» (راوندی، ۱۳۷۸، ص ۱۱۲).

در جریان محاصره مسلمانان در شعب ابی طالب، در اوضاعی که مسلمانان وضع بسیار سختی داشتند، تمام دارایی خدیجه صرف حمایت از محاصره‌شدگان و رسول خدا (ص) شد (طبرسی، ۱۳۹۰، ص ۵۰؛ مطهری، ۱۳۸۳، ص ۲۴۸). خدیجه آن چنان اموال خویش را در این راه مصرف کرد که در پایان ماجرای شعب گفت از اموالم چیزی نمانده، جز دو پوست؛ یکی روانداز و دیگری زیراندازم هستند. همچنین حبس توأم با آزار و اذیت مسلمانان و پیامبر (ص) و کمبود غذا چنان بر جسم و روان خدیجه اثر گذاشت که سلامتی او را به مخاطره افکند و مدتی بعد بر اثر بیماری درگذشت (حمیری، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۳۷۴؛ آرسترانگ، ۱۳۸۳، ص ۱۷۹).

افزون بر حمایت‌های مادی و معنوی، حضرت خدیجه که با لقب «سیده نساء قریش» (ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۱۵) نیز مشهور بود، همواره مشاوره امین برای پیامبر (ص) بود (همان، ج ۲، ص ۶۱). در هنگام رحلت خدیجه، پیامبر (ص) درحالی که بسیار اندوهناک و گریان بودند، فرمودند آن هنگام که رسالت مرا انکار می‌کردند، او مصدق من بود و برای رونق دین خدا با من همکاری کرد و با دارایی خویش به پیشرفت اسلام کمک کرد (شیرازی، ۱۴۲۳، ص ۲۵۳). پیامبر (ص) بارها و در مواقع مختلف این موضوع را مطرح می‌کردند (ابن طاووس، ۱۳۷۴، ص ۴۴۲؛ عسقلانی، ۱۴۱۵، ج ۸، ص ۱۰۱).

اساس باور عمیق و اعتماد وافر حضرت خدیجه به پیامبر (ص)، سلامت نفس، اخلاق نیک و خوی شایسته حضرت بود که باعث شد خدیجه با تمام توان، ثروت و شهرتش، این گونه مطیع، شیفته و معتقد به رسالت حضرت قرار گیرد. ابوطالب عموی پیامبر (ص) نمونه دیگری از افراد نزدیک به حضرت بود که پشتیبانی و دفاع کاملی از ایشان به عمل آورد و با وجود آنکه بزرگ قریش و سال خورده قوم بود و مدتی نیز سرپرستی پیامبر (ص) را بر عهده داشت، حمایت بی‌سابقه‌ای از حضرت محمد (ص) به عمل آورد. او اعتماد خدشه‌ناپذیری به پیامبر (ص) داشت و تا زمانی که در قید حیات بود، احترام فوق‌العاده‌ای برای ایشان قائل بود (آرسترانگ، ۱۳۸۳، ص ۱۳۴). ابوطالب خطاب به یکی از فرزنداناش جهت پیروی از محمد چنین می‌گوید: «فرزندم، بدان که به خدا قسم محمد از روز اول امین بوده است» (یوسفی غروی، ۱۳۸۳، ص ۳۲۲). در همین راستا در کمک به پیامبر (ص) - به تعبیر ابن عمر - سعی بلیغی نمود (ابن عمر، ۱۳۸۲، ص ۷۱).

ابوطالب هیچ‌گاه پیامبر (ص) و آئینش را تکذیب نکرد و با آن موقعیت اجتماعی و سن و سالش، خود را وقف پیامبر (ص) کرده بود (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۲۵۶-۲۵۷). ابوطالب با وجود آنکه همواره از سوی سران مشرک در فشار بود تا پیامبر (ص) را از ادامه مسیر بازدارد و از حمایت حضرت دست بکشد، هیچ‌گاه در برابر فشارهای مشرکان تسلیم نشد؛ بلکه به شکلی عاقلانه و منطقی و درعین حال محکم و قاطع از پیامبر (ص) دفاع کرد (مطهری، ۱۳۸۳، ص ۳۲۲). او به‌صراحت به پیامبر (ص) گفت در کنارت خواهم بود و تا زنده‌ام، نخواهم گذاشت به تو آسیبی برسانند: «فرزند برادرم برو و هرآنچه دوست داری، بگو. به خدا قسم تو را به خاطر

هیچ چیز تسلیم قریش نخواهم کرد و تا آخرین نفس از تو دفاع خواهم کرد (همان). ابوطالب در روزهای پایانی عمر، خطاب به رسول‌الله (ص) گفت: «کار درستی کردی که مصالحه با آنان را رد کردی. در پیام خود استوار باش و خود را تسلیم خداوند بنما» (آرسترانگ، ۱۳۸۳، ص ۱۸۰).

ابوطالب درباره هرگونه آسیب زدن جسمی به پیامبر (ص) به مشرکان هشدار داد (یعقوبی، ۱۳۷۱، ص ۳۸۰-۳۸۲). اقدامات حمایتی او تا آنجا پیش رفت که در یک مورد، زمانی که قریش در دیدار با ابوطالب، پیامبر (ص) را به قتل تهدید کرده بودند و حضرت روز بعد ناپدید شد، ابوطالب درحالی که نگران بود، فرزندان عبدالمطلب را جمع کرد و به هر یک از آنان شمشیری داد و گفت که در مسجدالحرام و در کنار هر یک از بزرگان قریش بنشینید. اگر محمد کشته شده باشد، آنان را بکشید. وقتی خبر آمد که پیامبر (ص) زنده است، ابوطالب گفت داخل خانه خود نخواهد شد تا او را زنده ببیند. گفته شده روز بعد، ابوطالب سران قریش را از تصمیم خود آگاه کرد و گفت اگر او را کشته بودید، حتی یکی از شما را باقی نمی گذاشتم (امینی، بی تا، ج ۱۴، ص ۲۸۶). یکی از مهم‌ترین عواملی که مانع از برخورد های خشن کافران علیه پیامبر (ص) شده بود، حمایت‌های ابوطالب از رسول‌الله (ص) بود.

اشعار و قصایدی از ابوطالب در وصف و مدح پیامبر (ص) وجود دارد که نشان می‌دهد به چه میزان برای رسول‌الله (ص) احترام قائل بوده و به حضرت ارادت می‌ورزید (طبری، ۱۳۸۶، ص ۱۴۵-۱۴۶؛ یعقوبی، ۱۳۷۱، ص ۳۸۸-۳۸۹). در جریان محاصره اقتصادی و اقدامات تحریمی مشرکان علیه مسلمانان، ابوطالب که نگران جان پیامبر (ص) بود، برای دفاع از ایشان و مصون ماندن از توطئه‌های احتمالی کافران دستور داد بنی هاشم و بنی مطلب همگی به جز ابولهب در دره‌ای سخت و ناهموار سکنی گزینند. افزون بر این ابوطالب به شکل مخفیانه، بخش زیادی از خواربار و اموالش را به شعب رساند (طبرسی، ۱۳۹۰، ص ۵۰).

حمایت‌های حیرت‌انگیز و پشتیبانی گسترده ابوطالب از پیامبر (ص) به تعبیر گئورگیو «فداکاری ابوطالب در راه برادرزاده‌اش» (گئورگیو، ۱۳۹۴، ص ۱۳۳) ناشی از اعتماد کاملی بود که به برادرزاده راست‌گو و امین خود داشت. با وجود نظرهای گوناگونی که در باب اسلام آوردن ابوطالب وجود دارد، حتی اگر ایمان هم نیاورده باشد، به اندازه‌ای به حضرت اطمینان داشت که نه تنها مانع فعالیت‌های حضرت نشد؛ بلکه پشتیبان و حامی تمام عیار پیامبر (ص) بود و بی‌چون و چرا از ایشان حمایت کرد؛ موضوعی که حضرت نیز بدان اشاره داشتند (ابن اسحاق حموی، ۱۳۶۳، ص ۱۲-۱۳).

بنابراین گرایش نزدیکان پیامبر (ص) به ایشان و حمایت کاملی که از حضرت به عمل آوردند، موضوع مهمی است. به گفته کارلایل «هر فردی هرچه محتاط و محافظه‌کار باشد، باز هم نمی‌تواند خصوصیات زندگی خود را از خویشان و نزدیکان خود بیوشاند. اگر محمد (ص) دارای روحیات و کردار بدی بود، هرگز بر اقوام پوشیده نمی‌ماند و آنها به او گرایش پیدا نمی‌کردند» (سبحانی، ۱۳۸۵، ص ۷۹۸).

۳-۱. تأثیر ویژگی‌های اخلاقی رسول‌الله (ص) در پذیرش اسلام و مقاومت در برابر مخالفان

نقش و تأثیر ویژگی‌های اخلاقی پیامبر (ص) در مرحله بعدی دعوت در گرایش تدریجی افراد دیگر به ایشان نیز مشخص شد. بی‌گمان یکی از اصلی‌ترین عوامل به پیشینه اخلاقی و شخصیتی حضرت محمد (ص) مربوط می‌شود. اعتماد به حضرت و اطمینان از اینکه

قصه ماجراجویی و عوام‌فریبی ندارد، نقش مهمی در پذیرش آیین اسلام داشت.

در نخستین روزی که پیامبر (ص) اذن یافت دعوت خود را عمومی و علنی کند، بر فراز کوه صفا خطاب به جماعت قریش فرمود: اگر شما را خبر می‌دادم که سپاهی در پایین این کوه جای گرفته است، آیا سختم را باور می‌کردید؟ گفتند: آری، تو در نزد ما متهم نیستی و ما از تو دروغ شنیده‌ایم (عاملی، ۱۳۷۶، ص ۶۱؛ امینی، بی تا، ج ۱۴، ص ۲۹۱؛ سبحانی، ۱۳۸۵، ص ۲۵۷).

گفته شده در آن زمان، شمار زیادی از اهالی مکه دعوت حضرت را پذیرفتند. مشرکان مکه و بزرگان قریش با مشاهده این وضع، احساس خطر کردند و با استفاده از نفوذشان و ساختارهای موجود در اعمال فشار همه‌جانبه بر مردم، در آن مقطع، مانع از پذیرش اسلام شدند (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۳۴۳). این موضوع مشخص می‌کند که چه نگرشی درباره شخصیت پیامبر (ص) در آنها شکل گرفته بود.

در یوم الانذار زمانی که پیامبر (ص) در محفل خانوادگی، خویشان و نزدیکان خود را به اسلام دعوت کرد، مشابه همین موضعی که مورد قبلی بیان شد، درباره حضرت وجود داشت. حاضران با تصدیق راست‌گویی پیامبر (ص) به صراحت عرض کردند که تو بهترین مایی در امانت و نیکوترین مایی در رعایت کسی و خویشی (استرآبادی، ۱۳۷۴، ص ۸۵).

همچنین در جریان مهاجرت مسلمانان به حبشه، خطابه‌ای که جعفر بن ابی طالب سخن‌گوی مسلمانان ایراد کرد، به خوبی گویای این موضوع است: «... خداوند در میان ما پیغمبری برانگیخت که صداقت، امانت و عفتش را به خوبی می‌دانستیم به همین خاطر حرفش را پذیرفتیم و به آیین اسلام درآمدیم...» (عاملی، ۱۳۷۶، ص ۶۶؛ بیهقی، ۱۳۶۱، ج ۲، ص ۵۹-۶۰؛ قاضی ابرقوه، ۱۳۷۷، ص ۳۱۹). در دوران دعوت آشکار پیامبر (ص) موضوع دیگری که تأثیر اخلاق و شخصیت حضرت بر معتقدان آیین جدید را نشان می‌دهد، حمایت کامل، وفادارانه و متعهدانه نومسلمانان از حضرت است (نصر، ۱۳۸۴، ص ۱۰۶). هسته نوپای مسلمانان مکه چنان ذوب در شخصیت و شیفته اخلاق رسول خدا (ص) شده بودند که در برابر فشارهای کمرشکن و سهمگین مشرکان مکه، مقاومت ورزیدند و هرگونه جور و ستمی را تحمل کردند. سختگیری‌ها و شکنجه‌های روحی و جسمانی مشرکان علیه یاران نخستین پیامبر (ص) به اندازه‌ای بود که جنایت قلمداد می‌شود؛ ولی نومسلمانان چنان باوری به پیامبر (ص) و پیامش داشتند که در برابر تمامی فشارها و شکنجه‌ها ایستادگی کردند.

مشرکان مکه نخست با تهدید و فشار روانی، طعنه و استهزا مسلمانان را می‌آزردند (طبرسی، ۱۳۹۰، ص ۵۶-۵۷). اسود بن عبد یغوث از مشرکان قریش وقتی مسلمانان را می‌دید، با طعنه می‌گفت این ضعیفان شهر، پادشاهان روی زمین را بنگرید. اینها هستند که محمد وارثان ملك كسرى و قيصر مي‌خواندشان. آن‌گاه همه می‌خندیدند (زرین کوب، ۱۳۸۷، ص ۲۷). سپس در خانواده و قبایل خود همواره مورد شماتت و بدرفتاری قرار می‌گرفتند. مشرکان به سختی با نومسلمانان برخورد می‌کردند؛ اگر بازرگان بودند، آنان را تهدید می‌کردند که در صورت پایبندی به آیین جدید، بازار و تجارت و اموال خود را از دست خواهند داد؛ از امروز به بعد در این شهر، کسی از آنها چیزی نخواهد خرید و به آنها چیزی نخواهد فروخت و کسانی که به آنها بدهکارند، طلبشان را نخواهند پرداخت. ... از مجازات‌های قریش این بود که معامله با مسلمانان، حرام و خوردن طلبشان مباح بود و هر کسی به مسلمانان بدهکار بود،

می توانست از پرداخت بدهی خود صرف نظر کند (حمیری، ۱۳۷۵، ص ۳۴۲؛ گنورگیو، ۱۳۹۴، ص ۱۲۳).

برخورد فیزیکی و آسیب جسمانی مرحله دیگری از اقدامات خشن مشرکان مکه بود که بی محابا و بی رحمانه علیه مسلمانان به کار بستند. شکنجه، کتک زدن، حبس و آزار و اذیت و حتی قتل از جمله مواردی بود که همواره علیه تازه مسلمانان انجام می شد (حمیری، ۱۳۷۵، ص ۱۹۶-۱۹۸). سمیه مادر عمار به طرز فجیعی به دست ابوجهل به شهادت رسید. یاسر پدر عمار نیز بر اثر شکنجه کشته شد (زرین کوب، ۱۳۸۷، ص ۲۷). عمار فرزند یاسر به اندازه ای شکنجه دید که سال ها آثار آن بر پشت او باقی مانده بود (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۳۴۱).

بلال بن رباح یکی از نومسلمانان بود که در برابر فشار مشرکان مکه برای تغییر آیین خود مقاومت ورزید. آمده است که بلال را بسیار زجر دادند. امیه بن خلف مالک بلال که از نظر سنگدلی و بی رحمی در برابر مسلمانان ضرب المثل شده بود و با تمام قوا در کوبیدن اسلام و محو آثار توحید کوشش می کرد، با وضع بسیار رقت باری بلال را شکنجه می داد و می گفت به اندازه ای عذابش می کنم که یا بمیرد یا به محمد کافر شود. او را در گرمای سوزان روی سنگ ها می خوابانند، روی سینه اش سنگ داغی می گذاشتند و می گفتند که یا باید بمیرد یا به محمد کافر شود؛ ولی بلال با شهادت ستودنی - به سبب ارادت و علاقه ای که به پیامبر (ص) داشت - در برابر فشارها استقامت ورزید و پیوسته «أحد أحد» زمزمه می کرد (منتظرالقائم، ۱۳۸۳، ص ۹۱). گفته شده بلال در دوران هجرت و پیروزی در مدینه، هر زمان به یاد شکنجه ها می افتاد، تب و لرز می کرد و بر آنها لعنت می فرستاد.^۱

ابوفکیه از غلامان صفوان بن امیه بن خلف جمعی بود که اسلام آورد. مالکش به اندازه ای او را آزار داد که پنداشتند مرده است؛ ولی مدتی بعد به هوش آمد (زریاب خوبی، ۱۳۸۹، ص ۱۲۴). همچنین پاهایش را با ریسمان محکم می بستند، بر روی زمین می کشاندند (مبارکفوری، ۱۳۸۲، ص ۱۱۶) و با تمسخر می گفتند تا محمد با سحرش شما را نجات دهد (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۷، ص ۷۵؛ آیتی، ۱۳۷۸، ص ۱۲۸).

عمر بن خطاب پیش از اسلام آوردن، شخص قاطع و تندخویی بود که با مسلمانان با شدت عمل رفتار می کرد و برخوردهای شدیدی علیه مسلمانان داشت. حتی داوطلب شده بود پیامبر (ص) را به قتل برساند (گنورگیو، ۱۳۹۴، ص ۱۰۷). او در شکنجه یکی از کنیزانی که مسلمان شده بود، گفت از تو دست بردارم، نه از آن جهت که بر تو بیخوشم؛ لیکن از بس که تو را بزدم، ملول شدم (قاضی ابرقوه، ۱۳۷۷، ص ۳۰۹). عمر خواهر و داماد خود را به خاطر اسلام پذیری، به اندازه ای شکنجه داد که خون بر روی خواهرش روان بود؛ با وجود این خواهرش می گفت اگر تو ما را پاره پاره خواهی کردن، ما از دین محمد (ص) برنگردیم.

ابوذر غفاری از نخستین کسانی بود که به پیامبر (ص) پیوست. در روایات آمده بر سر او ریختند و به اندازه ای او را مورد ضرب و شتم قرار دادند که بی هوش افتاد و نزدیک بود جان دهد. اگر عباس بن عبدالمطلب خود را به روی ابوذر نینداخته بود، چیزی از ابوذر باقی نمی ماند. عباس به مکیان گفت: «این مرد از قبیله بنی غفار است. راه کاروان تجارتی قریش از مکه به شام در سرزمین این قبیله است.

۱. بلال حبشی با نهایت ارادت و اعتمادی که به رسول الله (ص) داشت، شعری در وصف پیامبر (ص) سرود که بیانگر ویژگی روشن و برجسته حضرت است: «اگر برای نمونه بارز اخلاقی مظهري بخواهيم، شما فرد روشن آن هستيد».

شما هیچ فکر نمی‌کنید که اگر مردی از آنها را بکشید، دیگر نخواهید توانست به سلامت از میان آنها عبور کنید» (واقعی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۲۰۱-۲۰۳؛ معروف الحسینی، ۱۴۱۲ق، ص ۱۵۹؛ مطهری، ۱۳۸۳، ص ۴۳۰-۴۳۱). تنها ترس از قبیله بنی غفار بود که سبب شد دست از ابوذر بکشند.

افزون بر این مسلمانان در راستای پیروی از پیامبر (ص) و پایبندی به آیین جدید، مشقت‌ها را تحمل کردند و اقدامات سختی انجام دادند. برای نماز گزاردن و شنیدن سخنان حضرت ناچار بودند مخفیانه و در ساعات گوناگون شبانه‌روز در بیابان‌ها، شکاف خالی کوه‌ها و دره‌ها، فواصل دوردست را بپیمایند (فیاض، ۱۳۸۵، ص ۶۱). در آن نقاط نیز در امان نبودند و مشرکان مانع عبادت و اجتماع مسلمانان می‌شدند (گنورگیو، ۱۳۹۴، ص ۹۸). به همین علت بود که در خانه ارقم، جلسات خود را برگزار می‌کردند. در آنجا نیز تحت تدابیر خاصی رفت‌وآمد صورت می‌گرفت تا از سوی مشرکان شناسایی نشوند.

سختگیری و فشارها به اندازه‌ای گسترش یافت که مسلمانان به مهاجرت ناچار شدند (حمیری، ۱۳۷۵، ص ۲۳۶). آنها در راستای دستور پیامبر (ص) و برای حفظ آیین خود، رنج غربت و سفر را بر خود هموار کردند، دل از خانه و کاشانه و دارایی خود بردیدند و با پذیرش خطرات جانی بسیار که در کمین آنها بود، خود را به حبشه رساندند.

حصر اقتصادی مسلمانان در شعب ابی طالب یکی دیگر از دوره‌های دشوار عمر پیامبر (ص) و یارانش بود که با زجر و شکنجه سپری شد (مسعودی، ۱۳۶۲، ص ۲۱۴). در این شعب (شکاف کوه) که آن را برای پناه غریبان و بی‌پناهان ساخته بودند (گنورگیو، ۱۳۹۴، ص ۱۳۰)، هرگونه رابطه به‌طور کامل قطع شد و مسلمانان به‌شدت تحت فشار قرار گرفتند؛ به اندازه‌ای که برگ درختان را می‌خوردند، پوست گوسفند را می‌جوشاندند و می‌خورند و بر اثر گرسنگی، فریاد و ناله کودکان از دور شنیده می‌شد (عاملی، ۱۴۰۳ق، ص ۲۳۵؛ مبارکفوری، ۱۳۸۲، ص ۱۶۰؛ گنورگیو، ۱۳۹۴، ص ۱۳۲). فشارها به حدی بود که شماری از مشرکان و مخالفان پیامبر (ص) از این وضع متأثر شدند و دلشان به رحم آمد. وقتی مسلمانان از شعب بازگشتند، بر اثر تحمل گرسنگی‌های طولانی، همه ضعیف به نظر می‌رسیدند، چهره‌ای استخوانی داشتند و آفتاب سوزان پوست آنها را سیاه کرده بود (گنورگیو، ۱۳۹۴، ص ۱۳۴).

با وجود تحمل فشارهای خردکننده، نومسلمانان لحظه‌ای در حمایت از پیامبر (ص) تعلل نورزیدند. مجموع این موارد نشان می‌دهد تا چه اندازه به حضرت اعتماد و باور داشتند که این همه خطرات، دشواری‌ها و محدودیت‌ها را به جان خریدند. بسیاری از گروندگان به اسلام به خاطر اعتقادات و همراهی با رسول‌الله (ص) بخش زیادی از اموال و دارایی‌شان را از دست دادند؛ همانند خدیجه، مصعب بن عمیر، ابوبکر بن ابی‌قحافه و صهیب رومی. ابوبکر که از بازرگانان بزرگ مکه به شمار می‌رفت، در هنگام هجرت به مدینه تنها اندک اندوخته‌ای برایش باقی مانده بود (زریاب خویی، ۱۳۸۹، ص ۱۱۴). صهیب در راه ارادت به پیامبر (ص) و تشریف به اسلام، قید دارایی‌های خود را زد و تمامی اموالش در مکه مصادره شد (ابن اثیر، ۱۳۸۵ق، ج ۹، ص ۸۳). او در مکه، ثروت و اموال فراوانی اندوخته بود (زریاب خویی، ۱۳۸۳، ص ۱۲۲). در هنگام هجرت به مدینه، مکیان به او گفته بودند «تو درویشی بی چیز به شهر ما آمدی و در اینجا ثروت اندوختی و حال می‌خواهی خودت و اموال را به در ببری. ما نمی‌گذاریم چنین کنی». صهیب از اموال خود چشم‌پوشی کرد و همراه پیامبر (ص) به مدینه هجرت کرد (قاضی ابرقوه، ۱۳۷۷، ص ۴۵۸).

مصعب بن عمیر از خاندانی ثروتمند بود که در ناز و نعمت می‌زیست. خانواده‌اش به اندازه‌ای به او توجه داشتند که روابط، عشق و عاطفه آنها به یکدیگر در مکه و نزد آشنایان زبانزد بود. در زمان فعالیت‌های پیامبر (ص) در خانه ارقم، مصعب نیز مخفیانه به جمع آنها پیوست و چنان مجذوب شخصیت پیامبر (ص) و آیینش شد که در برابر عقاید پدر و مادر خود ایستاد؛ به طوری که حتی والدینش او را محبوس و زندانی کردند؛ ولی او لحظه‌ای از آیین اسلام و اعتقاد به پیام پیامبر (ص) کوتاه نیامد و در راه اسلام، قید تمامی لذت‌ها و خوشی‌های زندگی، نعمت‌ها و ثروت‌های دنیوی را زد و همراه پیامبر (ص) و سایر مسلمانان در آن اوضاع سخت و پر از مشقت و محدودیت، بر دین اسلام باقی ماند. زمانی که در حبس والدینش بود، به شکلی پنهانی از دست آنها گریخت و به حبشه رفت. نکته درخور توجه اینکه در زمان بازگشت، نخست به دیدار پیامبر خدا (ص) رفت. وقتی والدینش فهمیدند، با ناراحتی به او پیام دادند که چرا ابتدا به دیدن آنها نیامده است؟ او گفت نمی‌خواست قبل از دیدن رسول خدا (ص) کس دیگری را دیده باشد.

علاقه و ارادت مصعب به پیامبر (ص) و اسلام به اندازه‌ای بود که پیوسته ملازم و مصاحب حضرت شده بود و به تمام سخنان ایشان گوش فرا می‌داد. گفته شده مصعب روزی در جمع مسلمانان که بر گرد پیامبر (ص) حلقه زده بودند، وارد شد؛ درحالی که لباس کهنه و مندرس بر تن داشت. پیامبر (ص) با دیدن این منظره فرمود این مصعب روزی در مکه از متنعم‌ترین جوانان نزد والدینش بود. به خاطر ایمان به خدا و پیغمبرش این نعمت‌ها را ترک گفته است.

زید بن حارثه آزاد شده و فرزندخوانده رسول خدا (ص) بود. او چنان مجذوب رسول خدا (ص) شد که وقتی والدینش به دنبال او آمدند، حضرت او را میان ماندن یا رفتن با پدر و مادرش مخیر کرد؛ ولی زید ترجیح داد نزد پیامبر (ص) بماند (حمیری، ۱۳۷۵، ص ۱۶۳؛ ابن‌بکار، ۱۳۸۶، ص ۲۷۹). ابوسفیان از سران مشرک اشاره دارد که تاکنون ندیده بودم کسانی صاحب خویش را آن اندازه که اصحاب محمد او را دوست می‌دارند، دوست داشته باشند (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۲۶۰).

بسیاری از مسلمانان نخستین به خاطر محدودیت‌های اقتصادی به تدریج دارایی خود را از دست دادند. اینکه گفته می‌شود گروندگان نخستین به اسلام از میان ضعیفان، تهیدستان و مستضعفان بودند، بخشی از آن درست است؛ ولی صحیح‌تر آن است که این‌گونه بیان شود: بیش از آنکه نومسلمانان «افراد فقیر و مستضعف» تصور شوند، می‌بایست شمار زیادی از آنها را افرادی دانست که در طول دوران سیزده‌ساله بعثت در مکه، به لحاظ مالی و دارایی، فقیر و بی‌چیز شدند؛ نه اینکه آنان فقیر بودند. انواع محدودیت‌ها و ممنوعیت‌های سنگینی که علیه پیامبر (ص) و یارانش اعمال شد، تصرف اموالشان، منع روابط تجاری با آنها و اقدامات فراوان دیگری که برای فشار بر مسلمانان انجام دادند، باعث شد بخش زیادی از دارایی آنان از بین برود؛ مواردی همچون افرادی که اشاره شد و تقریباً تمامی دارایی‌هایشان را از دست دادند.

مجموع این موارد مشخص می‌کند یاران پیامبر (ص) تا چه میزان به حضرت وفادار بودند. تغییر آیین و ایستادگی در برابر رسوم جاهلی و ساخت اجتماعی - قبیله‌ای عصر جاهلیت در آن جامعه خشک و بی‌اخلاق، کار آسانی نبود و به بهای طرد، تحمیل انواع محدودیت‌ها، محرومیت‌ها و درنهایت از کف رفتن جان و مالشان تمام می‌شد. یاران حضرت در اوضاع بسیار عذاب‌آور و طاقت‌فرسا مقاومت کردند، عاشقانه مطیع پیامبر (ص) شدند و در خدمت محمد (ص) و رسالتش قرار گرفتند.

۴-۱. اذعان مشرکان به فضایل اخلاقی پیامبر (ص)

شخصیت اخلاقی پیامبر (ص) موضوعی بود که مشرکان و دشمنان قسم‌خورده حضرت نیز نتوانستند آن را کتمان کنند و در نهمان و آشکار و در محافل خصوصی‌شان بدان معترف بودند. پیامبر (ص) در دوره بعثت، هیچ‌گاه از سوی مشرکان به ناراستی و سوءپیشینه اخلاقی متهم نشد. برعکس برخی از بزرگان مشرک به راست‌گویی و راست‌کرداری حضرت باور داشتند.

در مجمع البیان طبرسی آمده: ابوجهل شاخص‌ترین و نیرومندترین فرد قریش در جاهلیت بود. او که از مخالفان سرسخت اسلام بود، به پیامبر (ص) گفت ما تو را تکذیب نمی‌کنیم. تو در میان ما متهم به دروغ‌گویی نیستی؛ بلکه این آیات را نمی‌پذیریم (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۲۵۶؛ دل‌شاد تهرانی، ۱۳۸۵، ص ۴۵۱). در جایی دیگر گفته: «می‌دانم آنچه او می‌گوید، درست است؛ اما پسران قصی حجابت، لواء و سقایت را بردند ... پس از آن گفتند از ما پیغمبری برخاسته است. این را دیگر من نمی‌پذیرم» (زریاب خوبی، ۱۳۸۷، ص ۱۳۰-۱۳۱). روزی ابوجهل با پیامبر (ص) مصافحه کرد و به او اعتراض شد. گفت که به خدا سوگند می‌دانم که او راست‌گو و پیامبر است؛ ولی ما چه زمانی تابع عبدمناف بوده‌ایم؟ یعنی راست‌گویی آن حضرت بر آنان مسلم بود؛ ولی مخالفتشان بدان سبب بود که همه چیز را بر اساس رقابت‌های خانوادگی و قبیله‌گی تحلیل می‌کردند و پذیرش دعوت حق را به معنای ازدست‌دادن موقعیت‌های خانوادگی و قبیله‌گی می‌دانستند. به قول ابن عباس آنان خوب می‌دانستند که رسول خدا (ص) هرگز سخن دروغ نمی‌گوید و او را «امین» می‌نامیدند؛ اما باز انکار می‌کردند (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۸).

روزی اخنس بن شریق ثقفی - از سران طائف و قبیله ثقیف و هم‌پیمان با قریش - با ابوجهل روبه‌رو شد؛ درحالی‌که کسی آنجا نبود. به او گفت ای ابوالحکم، در اینجا کسی غیر از من و تو نیست تا سخن ما را بشنود. حقیقت را به من بگو. آیا محمد راست‌گو یا دروغ‌گوست؟ ابوجهل گفت: وای بر تو، به خدا سوگند که محمد راست‌گوست. او هرگز دروغ نگفته است؛ ولی اگر بناست اقوام و خویشان محمد همه مناصب را به دست آورند، دیگر برای قریش چه باقی می‌ماند (دل‌شاد تهرانی، ۱۳۸۵، ص ۴۵۲). موضوعی که ابوسفیان نیز با آن همه خصومت و کینه‌ای که از حضرت محمد (ص) داشت، مجبور به اعتراف آن شد (حمیری، ۱۳۷۵، ص ۱۹۳-۱۹۴؛ قاضی ابرقوه، ۱۳۷۷، ص ۳۰۳-۳۰۴؛ عاملی، ۱۳۸۴، ص ۵۹۷-۵۹۸).

جماعت قریش زمانی که پس از مراجعات پیاپی به ابوطالب متوجه شدند او نمی‌تواند محمد (ص) را از ادامه کارش بازدارد، یکی از بزرگان قریش که حامل پیام کافران بود، شخصاً نزد پیامبر (ص) رفت و گفت: «... ما تو را محمد امین و محمد صبور می‌دانستیم و همه از حسن خلق تو راضی بودیم و هرگز اتفاق نیفتاده که آزارت به کسی برسد» (گنورگیو، ۱۳۹۴، ص ۱۱۵). این موضوع نیز اذعانی آشکار به موقعیت اخلاقی پیامبر (ص) است.

مورد دیگری که جایگاه پیامبر (ص) نزد مخالفانش را نشان می‌دهد، به سخنان ولید بن مغیره مربوط می‌شود. ماجرا از این قرار بود که در آستانه برپایی مراسم حج، سران مشرک هراسان و آشفته از دعوت پیامبر (ص) و تأثیر احتمالی بر گروه‌های زائر، جمع شدند تا علیه حضرت هم‌داستان شوند و سخنانشان را یکی کنند. قرار بر این بود تا به اتفاق پیامبر (ص) را به موضوعی متهم کنند تا تصویر منفی از ایشان بسازند و مانع گرایش احتمالی به حضرت شوند. ولید بن مغیره که با حضرت ارتباط گرفته و گفت‌وگویی میانشان

درگرفته بود، به دیگر مشرکان گفت که هیچ‌یک از این نسبت‌ها، تهمت‌ها و حرف‌ها علیه محمد بر او تطبیق نخواهد کرد. به خدا سوگند سخنان محمد باحلاوت است، ریشه آن مستحکم و نیکوست و هر سخنی درباره او بگویند، مردم بیهودگی و بطلانش را در می‌یابند (آیین‌وند، ۱۳۸۳، ص ۶۲). در همین جلسه، ولید بن مغیره خطاب به دوستانش که تصمیم داشتند پیامبر(ص) را کاهن بخوانند، گفت من ندیدم که محمد دروغ بگوید (زریاب خوبی، ۱۳۸۹، ص ۱۳۲).

همچنین عتبه بن ربیع که سخنوری نامدار بود، در زمانی که برخی از بزرگان مکه همچون حمزه بن عبدالمطلب به اسلام گرویده بودند و نگرانی سراسر محفل قریش را فراگرفته بود، از سوی مشرکان مأموریت یافت با حضرت مذاکره کند و پیشنهادهایی به ایشان بدهد. او پس از بازگشت به آنها گفت که به خدا سوگند، سخنان محمد نه شعر است، نه سحر و نه کهانت (آیین‌وند، ۱۳۸۳، ص ۱۱۵). نضر بن حارث از آزاردهندگان و سرسخت‌ترین دشمنان رسول خدا(ص) بود که از هیچ اقدامی علیه پیامبر(ص) فروگذار نکرد. او در جمع مشرکان درباره پیامبر(ص) چنین گفت: محمد چون جوان بود، این دعوی نکرده بود. او را از همه خود پسندیده‌تر، راست‌گوتر و امین‌تر می‌شناختید و هرچه وی گفتی، او را راست می‌داشتید. الآن که سپیدی در محاسن وی پیدا شده و این دعوی آغاز کرد، او را دروغ‌گو می‌نامید (قاضی ابرقوه، ۱۳۷۷، ص ۲۷۵).

افزون بر اینها در جریان مجمعی که سران مشرک در قالب دارالندوه تشکیل دادند تا تکلیف پیامبر(ص) را مشخص کنند، به‌صراحت به صفات نیک اخلاقی پیامبر(ص) اظهار داشتند. در ابتدای این نشست، ابوجهل به امانت‌داری حضرت اشاره می‌کند و در قسمت مهم‌تر آن زمانی که طرح‌های گوناگون برای مقابله با پیامبر(ص) عرضه شد، در یک مورد پیشنهاد این بود که حضرت به سرزمین دیگری غیر از مکه اخراج و تبعید شود. این طرح نیز به دلیل حسن اخلاق، خوی پسندیده و گفتار شیرین رسول خدا(ص) رد شد؛ زیرا نگران بودند پیامبر(ص) آیین خود را در سرزمینی دیگر نشر دهد (آیتی، ۱۳۷۸، ص ۲۱۳).

نتیجه‌گیری

خلق عالی و پسندیده سرمایه‌ای ارزشمند است که در جهت‌دهی روابط انسانی و اجتماعی تأثیر شگرفی دارد. بی‌گمان نبی‌گرامی اسلام حضرت محمد(ص) شخصیتی اخلاق‌مدار داشت که حتی مخالفان نخستین حضرت و محققان غیرمسلمان متقدم به برجستگی اخلاقی ایشان اذعان داشته و دارند. در سراسر حیات پیامبر(ص) از دوران پیش از بعثت تا عصر دعوت و هجرت، در تمامی مراحل، حسن خلق ایشان در حوزه‌های فردی و اجتماعی نمایان است. تمامی افرادی که با پیامبر(ص) در ارتباط بودند، از نزدیک‌ترین افراد تا اشخاصی که برای نخستین بار با ایشان ملاقات داشتند، مجذوب سیره و اخلاق پیامبر(ص) می‌شدند. مجموع ویژگی‌های متعالی و معتدل اخلاقی پیامبر(ص) به ایشان قدرت و نفوذی بخشید و از محمد(ص) فردی دوست‌داشتنی، جذاب، امین و شایسته احترام - حتی برای مخالفان - ساخته بود.

ویژگی‌های اخلاقی پیامبر(ص) عامل بسیار مهمی بود که تأثیر شگرفی در پذیرش اسلام و گرایش به آن داشت. با توجه به اینکه جامعه جاهلی از ارزش‌های حقیقی اخلاقی تهی بود و اخلاق حلقه مفقوده آن عصر به شمار می‌آمد، اخلاق ناب رسول‌الله(ص) سبب شد افراد زیادی با اعتماد به حضرت، در مسیر اسلام‌خواهی قرار گیرند. یکی از دلایل اصلی نومسلمانان در گرایش به اسلام،

ایمان و اعتماد به صداقت و پاکدامنی فردی است که مدعی رسالت بود. این موضوع تأثیر خود را در پیروی کامل از پیامبر (ص)، حمایت ویژه از ایشان و تحمل انواع شداید و دشواری‌ها نمایان کرد. موارد پرشمار تاریخی بیانگر این موضوع است که تأثیر ویژگی‌های اخلاقی پیامبر (ص) در گسترش اسلام، امر بسیار شگرفی است و در همه دوران‌ها می‌توان با بهره‌گیری از خلق نیکو در راستای گسترش اسلام، گام برداشت. مسلمانان باید بکوشند خلق عظیم پیامبر (ص) را همواره سرلوحه زندگی خود قرار دهند تا با گسترش این فضایل، زمینه جذب دیگران به اسلام فراهم شود.

منابع

- قرآن کریم. (۱۴۱۸ق). ترجمه محمد مهدی فولادوند، تهران: دار القرآن الکریم، چاپ سوم.
- آرسترانگ، کارن. (۱۳۸۳). محمد: زندگی نامه پیامبر اسلام (ص). ترجمه کیانوش حشمتی، تهران: حکمت.
- آینه‌وند، صادق. (۱۳۸۳). تاریخ اسلام. مجموعه نویسندگان، قم: نشر معارف.
- آیتی، محمد ابراهیم. (۱۳۷۸). تاریخ پیامبر اسلام (ص). محقق و مصحح علی میرشریفی، تهران: دانشگاه تهران.
- ابن اثیر جزری. (۱۳۸۵ق). الکامل فی التاریخ. ترجمه عباس خلیلی و ابوالقاسم حالت، تهران: علمی.
- ابن اسحاق حموی، محمد. (۱۳۶۳). انیس المؤمنین. تهران: بنیاد بعثت.
- ابن بابویه قمی، محمد بن علی بن حسین بن موسی. (۱۴۰۴ق). عیون اخبار الرضا، لبنان: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- ابن بکار، زبیر. (۱۳۸۶). الأخبار الموفقیات. محقق و مصحح: اصغر قائدان، تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل.
- ابن طاووس، سیدعلی بن موسی بن جعفر. (۱۳۷۴). طرائف. ترجمه داوود الهامی، قم: نوید اسلام.
- ابن عمر، محمد بن عبدالله. (۱۳۸۲). خلاصه سیرت رسول الله (ص). تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمر. (۱۴۰۷ق). البداية و النهایه. بیروت: دار الفکر.
- اترک، حسین. (۱۳۹۹). «پیوند اخلاق فلسفی و دینی در الذریعه راغب اصفهانی». تأملات اخلاقی، ۱ (۱): ۱۰۳-۱۳۳.
- استرآبادی، احمد بن تاج الدین. (۱۳۷۴). آثار احمدی تاریخ زندگانی پیامبر اسلام (ص). تهران: میراث مکتوب.
- امینی، عبدالحسین. (بی تا). الغدیر. ترجمه جمعی از نویسندگان، تهران: بنیاد بعثت.
- بلعمی، ابوعلی. (۱۳۷۳). تاریخ نامه طبری. تحقیق محمد روشن، تهران: سروش و البرز.
- بهشتی، احمد. (۱۳۸۷). «اخلاق معجزه دوم نبوی»، در: احد فرامرز قراملکی، اخلاق حرفه‌ای در تمدن ایران و اسلام، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی با همکاری دانشکده الهیات دانشگاه تهران.
- بیهقی، ابوبکر. (۱۳۶۱). دلائل النبوة، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ اول.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۳). سیره رسول خدا (ص): تاریخ سیاسی اسلام. قم: دلیل ما.
- حکیمی، محمدرضا و همکاران. (۱۳۸۰). الحیاة. ترجمه احمد آرام، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حلبی شافعی، ابوالفرج. (۱۴۲۷ق). السیره الحلویه، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- حمیری، ابن هشام. (۱۳۷۵). سیره النبوة: زندگانی محمد. ترجمه سیدهاشم رسولی محلاتی، قم: کتابچی.
- دل شاد تهرانی، مصطفی. (۱۳۸۵). سیره نبوی. دفتر سوم، تهران: دریا.
- دهقانی، مریم و مهدی مهریزی و طاهره محسنی. (۱۴۰۲). «طبقه‌بندی فضایل اخلاقی قرآن کریم». تأملات اخلاقی، ۴ (۳): ۱۰۶-۱۲۸.
- راوندی، قطب. (۱۳۷۸). جلوه‌های اعجاز معصومین.. ترجمه غلام حسن محرمی، قم: جامعه مدرسین.
- زریاب خویی، عباس. (۱۳۸۹). سیره رسول الله (ص) از آغاز تا هجرت. تهران: سروش.

- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۷). بامداد اسلام. تهران: امیرکبیر.
- زمخشری، محمود بن محمد بن احمد. (۱۴۰۷ق). تفسیر الکشاف. لبنان: دار الکتب العربی.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۸۵). فروغ ابدیت: تجزیه و تحلیل کاملی از زندگی پیامبر اکرم (ص). قم: بوستان کتاب.
- شبرای، جمال‌الدین. (۱۴۲۳ق). الإتحاف بحب الأشراف، قم: دار الکتب.
- شهیدی، سیدجعفر. (۱۳۷۸). ترجمه و شرح نهج البلاغ. تهران: علمی و فرهنگی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۹۰ق). زندگانی چهارده معصوم. ترجمه عزیزالله عطاردی، تهران: اسلامیه.
- طبری، ابن‌علی عمادالدین حسن. (۱۳۸۶). اخبار و احادیث و حکایات در فضائل اهل بیت. ترجمه عبدالملک بن اسحاق واعظ قمی، تهران: مشعر.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۷۵). تاریخ طبری. ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۷ق). تاریخ الأمم و الملوک. تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: دار التراث.
- عاملی، سیدجعفر مرتضی. (۱۳۸۴). سیرت جاودانه. ترجمه محمد سپهری، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- عاملی، سیدمحسن امین. (۱۳۷۶). سیره معصومان. ترجمه علی حجتی کرمانی، تهران: سروش.
- عاملی، سیدمحسن امین. (۱۴۰۳ق). اعیان الشیعه، بیروت: دار التعارف.
- عسقلانی، ابن حجر. (۱۴۱۵ق). الإصابة فی تمييز الصحابه. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- فیاض، علی اکبر. (۱۳۸۵). تاریخ اسلام. تهران: دانشگاه تهران.
- قاضی ابرقوه، اسحاق بن محمد. (۱۳۷۷). سیرت رسول‌الله (ص). تهران: وزارت ارشاد، چاپ سوم.
- گئورگیو کنستان، ویرژیل. (۱۳۹۴). محمد پیغمبری که از نو باید شناخت. تهران: زرین.
- مبارکفوری، صفی‌الرحمان. (۱۳۸۲). باده ناب در سیره پیامبر خاتم (ص). ترجمه محمد بهاء‌الدین حسینی، سندهج: کردستان.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۸۶). بحار الانوار، قم: اسلامیه.
- مسعودی، ابوالحسن علی. (۱۳۶۲). اثبات الوصیه. ترجمه محمد جواد نجفی، تهران: اسلامیه، چاپ دوم.
- مسعودی، ابوالحسن علی. (۱۳۷۴). مروج الذهب و معادن الجواهر. ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی و فرهنگی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۳). سیری در سیره ائمه اطهار. تهران: صدرا.
- معروف‌الحسنی، هاشم. (۱۴۱۲ق). سیره المصطفی. ترجمه حمید ترقی‌جاه، تهران: حکمت.
- منتظرالقائم، علی اصغر. (۱۳۸۳). تاریخ اسلام تا سال چهلیم هجری. اصفهان: دانشگاه اصفهان و سمت.
- نصر، سیدحسین. (۱۳۸۴). آرمان‌ها و واقعیت‌های اسلام. ترجمه انشاءالله رحمتی، تهران: جام.
- واقدی، ابن سعد. (۱۳۷۴). الطبقات کبری. ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- یعقوبی، احمد ابن واضح. (۱۳۷۱). تاریخ یعقوبی. ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: علمی و فرهنگی.
- یوسفی غروی، محمدهادی. (۱۳۸۳). تاریخ تحقیقی اسلام، ترجمه حسین علی عربی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.